

Корнєв А. Ю.

ст. викладач

Харківська державна академія
дизайну і мистецтв

ОБРАЗИ “ЛЯХІВ”, ЯК “ЧУЖИХ” В УКРАЇНСЬКІЙ ПІСЕННІЙ ЕПІЦІ ДОБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Анотація. У статті аналізуються образи “ляхів”, як “чужих” в текстах української пісенної епіки доби Хмельницького.

Ключові слова: образ “чужого”, українська пісенна епіка, доба Хмельницького.

Аннотация. Корнєв А. Ю. Образы “ляхов”, как “чужих” в украинской песенной эпике эпохи Хмельницкого. В статье анализируются образы “ляхов”, как “чужих” в текстах украинской песенной эпике эпохи Хмельницкого.

Ключевые слова: образ “чужого”, украинская песенная эпика, эпоха Хмельницкого.

The summary. Kornev A. Y. Images of the “Poles”, as “foreign” of Ukrainian songs epic era Khmelnytsky. Analyzed images of the “Poles”, as “foreign” in the texts of Ukrainian songs epic era Khmelnytsky.

Key words: image of the “foreign”, the Ukrainian song epic, era Khmelnytsky.

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена сьогоденням та історичною долею України як багатонаціональної держави. Але, слід зазначити, що актуальність теми, у свою чергу, спонукає ученого-дослідника до складних етичних міркувань.

Як зазначає одна з новітніх публікацій з цього приводу: “Вилучати “жида” і “ляха” із фольклорних записів, як це часто робилося донедавна, значило б свідомо фальсифікувати народну творчість” [1, с.18]. Міжетнічні стосунки довгий час перебували в “зоні забуття”, – за висловом В. Горського [2, с.6], – куди витісняли все, що виходило за межі загальноприйнятих концепцій. Отже, тільки правдива картина складних відносин між різними народами, які безпосередньо впливали на українську історію, а також свідоме ставлення до історичних обставин, які зумовили подібні відносини, дозволить уникнути подальших можливих перекохань у галузі багатьох гуманітарних дисциплін.

Отже **мета** статті: проаналізувати багатозарядний образ “ляха”, як “чужого” в текстах української пісенної епіки доби Хмельницького.

Результати дослідження. Змагання українців, і поляків під час повстання Богдана Хмельницького почасти постає легітимним, тобто “справжнім чоловічим” протистоянням. Певною мірою, до поляків можна віднести наступні загальні культурні тропи “чужого” – релігійні, соціальні, етнічні. Війна вимагала граничної поляризації суспільства стосовно цих тропів. У такому становищі найбільше презирство викликали ті, хто намагався зберегти міжетнічну позицію. Наприклад, Адам Кисіль, видатний польський діяч “русинського” походження, який намагався примирити головних супротивників у військовому протистоянні, наражався на образи і з того, і з іншого боків. Для українців “ляхи”, як “чужі”, позначалися жорстокістю, підступністю; вони жадібні, лякливі, якщо перемагають, то завдяки кількості та підступності, а не хоробрості. Своєю поведінкою вони заслужили на кару, яка справедлива, бо адекватна провині: *Ой пийте, Ляхы, води – калюжы болотяны... /А що пывалы по тий Вкраини /Меды та вина сытныи”* [3, с.400].

І все ж таки, поляк, у думі це, перш за все, вояк, отже коли не рівний, то, у всякому випадку, небезпечний супротивник із яким треба рахуватися. Можливо тому, складаючи образ “ляха”, народні творці “гнали” на його приниження. Так, навіть збираючись у великий похід проти Хмельницького, “ляхи” заздалегідь готуються до втечі: *“Ми підемо, пане брате, козаків рубати, /А як прийде зла година, будем утікати”* [4, с.39]. Цілком слушно, що в епічних творах про добу Хмельницького ми не знайдемо жодної позитивної характеристики “чужих”. Вороги так саме безжалюбно ставляться до переможених, тому у всіх думках чи піснях незмінним залишається “вітхозавітний” принцип “око за око”. Якщо в незлічених українських родинах матері, дружини та наречені побиваються за своїми рідними, що полягли у бою з “чужинцями”, тоді справедливо нагадати ворогу про неминучу відплату: *“...Не по однім ляшку /Заплакали діти... /Не по однім ляшку /Зосталась вдовиця...”* [5, с.93].

Надійшла до редакції 31.10.2011

Уже відомий нам прийом заміщення, коли авторська позиція викладається від імені “чужинця”, дуже цікаво використаний у думі про Корсунську перемогу. В ній “ляшки” тужать за своїми чоловіками, які потрапили у полон, чи загинули наглою смертю від козацької руки [4, с.34]. Але їхнє тужіння несе сатиричне навантаження, воно повинно викликати посмішки, оскільки слухачів розважав той факт, що розмова удовиць нагадує не поминальний стогін, а козацькі кпини над переможеним ворогом. Це також означало, що “право” на справжній жаль за загиблими мали саме українські жінки, а не польські паньки.

Згадані жарти та насмішки над ворогом відомі з давнини у військовій практиці, вони зміцнюють дух “своїх” вояків, та викликають супротивника, провокуючи на необачні дії. І в цьому випадку, насмішуватий тон дозволяє відійти від спрощеного образу ворога, додати сатирично поданих, але характерних рис. Так, в думі “Перемога Корсунська” з’являється справжній історичний епізод із полоненням Миколаєм Потоцьким. Глузуючи, козаки порівнюють його “панську” їжу із стравами простого народу, тепер до них доведеться звикати колишньому коронному гетьману. І це ще не найгірший варіант, бо Хмельницький у доброму гуморі, він теж жартує, залякуючи Потоцького полонем у інших “чужинців” – татар: “*Хіба вельо тебе до рук кримському хану дати, /Щоб навчили тебе кримські нагаї сиріої кобилини жувати*” [5, с.102]. У цьому разі наведений приклад є характерним для народної “сміхової культури” з її логікою “зворотності”, “перевертання” [6, с.302]. Однак, за гумористичним забарвленням приховане відчуження, адже сучасні соціологічні дослідження довели, що в побутовій свідомості їжа займає одну з перших позицій при зіткненні з представниками іншої культури. Так само Ф. Колесса зазначав, що “життя саламаха вважається характеристикою козацького життя, а жованне сиріої кобилини – татарської” [7, с.135].

В народній пісні про облогу Збаража також постає тема невідповідної поведінки, коли, серед обложеної в Збаражі шляхти, починається великий голод. Пани голодують так, як і простий народ, та їм не личить така ситуація, що і подається у гострій сатиричній формі: “*Пани сиділи, /Собак лупили... /Ножі поламали, /Зубами тягали*” [5, с.108]. За свідченням одного з учасників тих подій, поляка Твардовського, козаки дійсно дражнили обложеного ворога піснями і дошкульними витівками, на зразок: “*Чому ви досі не здаєтесь, затримуєте корм воронам та здобич татарам? Нащо рвете кунтуші по валах і, принаймі, на ніч не роздягаєтесь...*” [4, с.55]. Характерно, що прийоми “гротескного реалізму” і “низової культури” розповсюдились у всіх верствах українського суспільства. Так, серед документів Хмельницького трапляються подробиці – явні наслідування зразкам народної сатири, що скоріше за все належали українським “спудеям”, або учням братських шкіл [8, с.635].

Історична епіка не забула й ненависного багатьом українцям Єремію Вишневецького, що саме керував обороною Збаража від козаків. Під час облоги він був поранений у ногу і, мабуть, шкутильгаючи, підтягував

її, нагадуючи яесь “колінце” народного танцю. В авторському коментарі до збірки “історичних пісень” В. Антонович та М. Драгоманов вважають, що ця пісня була перероблена з пісні-гри “веснянки” [4, с.55]. На приспів “виступцем” хлопці та дівчата, що приймали участь у грі, повинні були сходитися й зіштовхуватися кулаками. Отже дошкульна пісенька, присвячена Вишневецькому, водночас нагадувала про поранення страшного ворога, виставляючи його у гумористичному ракурсі; натякала на влучні козацькі постріли, і запрошувала на новий герць, зіткнення у битві.

Заклик до боротьби на полі бою, глузування над переможеним ворогом, не обмежують палітру образів “ляхів”, як “чужих”. Звернення до ворогів зазнає різких змін, коли мова йде про поразку “своїх”. Тут уже не місце для жартів, кожний рядок передає ненависть до поляків, як загарбників рідної землі. Цей мотив особливо яскраво постає у думі, присвяченій Білоцерківському миру, підписаному після жорстокої поразки козацького війська під Берестечком. Згідно статтям угоди, поляки мали право повернутися у свої землі й маєтки на більшості українських територій. Український народ, навпаки, вважав ці землі своїм споконвічним володінням. Маючи на увазі свої права, українська народна свідомість завжди спиралася не на державні закони, а на “звичаєве право”. Тому землеволодіння позначалося відсилкою на давність або “дідищу”, як згадується у відповідних рядках: “*Колись наші діди над сією річкою козакували...*” [4, с.112].

На ці батьківські та дідівські землі повертаються вже було вигнані “чужинці”, які продовжують вести себе так зухвало, ніби нічого і не відбувалося, але переважна більшість українського населення вже відчула себе вільними козаками. Колишні польські утиски постають ще важчим тягарем, тим більше вони порушують не тільки “звичаєве право”, але й людську гідність. “Чужинці” ведуть себе майже як окупанти, вони гвалтують українських жінок просто в їхніх домівках, в той час, як чоловіки вимушені працювати на поневолювачів.

Новий бунт готовий вибухнути кожної миті. Поляки теж не довіряють українцям, прислухаються до розмов, намагаючись дізнатися про справжні настрої селян-козаків. Супротив визріває по корчмах, де козаки можуть збиратися разом, не викликаючи особливої підозри. Нарешті, Богдан Хмельницький подає довгоочікуваний знак для повстання. Образ “ляха” знову змінюється: нищий та заляканий “чужий” ганебно ховається під кущами, дрижить наче заєць і навіть намагається називати козаків “братами”. У відповідь козак звертається до нього із сатирично-загрозливим монологом, пригадуючи всі утиски, особливо наругу над подружніми стосунками. Відчуваючи себе переможцем, він повертається до своєрідних козацьких жартів, що передрікають загибель ворогу. “Ляхи”, у буквальному розумінні, втрачають опору під ногами, ця ідіома подається у думі сценою з проламанною кригою й потопленням на Віслі. Козаки “рятують” ворогів, хапаючи за волосся і занурюючи їх ще далі під крижане поле [4, с.110-112]. Новий мотив жорстокого покарання носить дидактичний характер, своєрідний “урок”,

затвердження думки про незалежність українських козацьких територій, означених кордоном по річці Вісла. Таким чином, українці підкреслюють не визнання згаданих Білоцерківських угод, як несправедливих, таких, що суперечать “народній правді”. Як відзначав один з перших коментаторів українського думового епосу, П. Житецький: “Із почуттям вдоволеної помсти, посилає співець навздогін ворогу-втікачу, уїдливе слово докору та зловтішний сміх” [9, с.30].

В думі, де згадуються наслідки Корсунської битви, козаки теж топлять супротивника у річці, примовляючи характерну приказку: “*То кидали козаки ляхів у воду /К чортовій матері на прохолоду*” [4, с.37]. Звичайно, це поширена лайка, із числа тих, які М. Бахтін відносив до особливого жанру “базарної”, тобто брутальної мови. В своїй цілісності й завершеності подібні лайки ближче до прислів’я, вони мають певний сенс [6, с.308]. Так, П. Мірошніченко наводить українські прислів’я, які порівнюють панів з нечистою силою [10, с.125].

Відповідно, справжній зміст наведених рядків полягає в тому, що “чужих” занурюють униз, тобто відправляють туди, де їм “слід бути”, а саме до пекла. З цим поясненням збігається версія Н. Яковенко про мотив потоплення козаками „нечистих” ворогів, як короткий шлях до пекла, внаслідок чого земля „очищається” [11, с.217]. У семіотичних розвідках, представників “чужих” часто порівнювали зі злими силами потойбічного світу [12, с.111], а протиставлення “верх-низ” у середньовічній свідомості мало чітку аналогію з “*civitas Dei*” та “*civitas terrena*”. Це також можна трактувати як досить віддалений, асоціативний натяк на антагонізм католицької та православної віри, звичайно, “чужа” віра “не від Бога”, на відміну від своєї.

Висновки. Таким чином, головною категорією, що в народній свідомості позначає антагоністичний світ військового та ментального протистояння під час повстання Хмельницького є дихотомія “свої-чужі”. В українській пісенній епіці “ляхи” перебувають безумовно у стані “чужих”, як загарбники та гнобителі. Народна “правда-справедливість” вимагає їх вигнання з рідної землі, тільки таким чином на українських землях затвердиться справжня “воля”, як козацький ідеал, сприйнятий усім українським народом.

Перспективи дослідження. Автор і надалі продовжує культурно-історичний та семіотичний аналіз текстів пісенної епіки доби Хмельницького.

Література:

1. Мишанич С. Народні месники України у фольклорі / С. Мишанич. – Донецьк: Кассіопея, 1998. – 112 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
3. Метлинский А. Народныя южнорусскія песни / А. Метлинський. – К.: Университетская типография, 1854. – 478 с.
4. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. – К.: Типограф. М. П. Фрица, 1875. – Т.2. – 166 с.
5. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с.
6. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Введение (Постановка проблемы) / М. М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 291-353.
7. Колесса Ф. М. Українські народні думи / Ф. М. Колесса. – Львів: Просвіта, 1920. – 160 (VIII) с.
8. Документи Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
9. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К.: Типографія Корчак-Новицкого, 1893. – 249 с.
10. Мірошніченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760-1861гг.): Учеб. Пособие / П. Я. Мірошніченко. – Донецьк: ДонГІІІ, 1999. – 244 с.
11. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
12. Лотман Ю. М. “Изгой” и “изгойничество” как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода (“свое” и “чужое” в истории русской культуры) / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Типология культуры. Взаимодействие культур. Труды по знаковым системам XV. – Тарту: ТГУ, 1982. – С. 110-121.